

Euskal Herriko Atlas Etnolinguistikoaz

JAKES ALLIÈRES "BARATXURIETA"

(Ipar-Tolosako "Le Mirail" Unibertsitatekoa)

0. Duela lau urte, hemen berean, Donostian, egungoa bezalako lan bat aurkeztu nahi izan nuen, aurtengoa bezalako euskal-kongresoan edo biltzarrean. Baina, Espainian nire familiarekin egin nuen ibilaldi pollit baten burutzera ginoatzilarik, mintzatu behar nuen egunaren biharamunean, ez dakit nola, etorri ginen... eta ez dut inoiz nire txostena egin; geroago, maparik gabe ager-arazi zen testua, eta ez du segurki inork irakurri... Beraz, uste dut gauza guztiak denentzat oso berriak izango direla!

Egia esan, hizkuntzalari guztiok badakigu euskarak ere atlas bat behar duela; eta horra non, kasik tenore berean, mota hortako bi lan desberdin egiten ari diren; bata, garrantzitsuena noski, Euskaltzaindiaren menean egiten da, hego ta iparraldeko hizkuntzalariekin —ez da oraino ezer agertu—, bestea, aldiz, txikiagoa, Donostiako "Arantzadi" elkarteak berak, kanpotikako laguntzarik gabe, ager-arazi du egungo egunean bi zatitan. Mapa bakoitzeko erantzunak oro beti emaiten dira lerroka, eta kasu aintzetzan ere mapa egokia marraztua. Heietarik hogeita-hamar aintzineko biltzarren erakutsi nahi izan nituen, eta aldi hontakoan berrogeita-hamar berri inguratu ditut. Kasu guztietan, nihaurek isoglosak marraztuak ditut, gauzak hobeki ager daitezten.

Gauza jakina da hitz bakoitzak bere historia duela. Euskara bezalako hitzkuntzetan, bere euskalkiekin, badu ere hitz bakoitzak bere eremua, esan nahi du erabiltzen den tokiak. Alta hizkuntzaren nabardura osoa jakin behar dugu, bai ta ere nola haren egitura, lekuz leku, denborarekin eratu zen. Baina ez da aski jakitea nola, non eta zertaz zehatz-mehatz banatzen diren euskalkiak: euskara batuaren eraikitzeke ikusi behar da zein diren alde batetik hitz naharoenak, eta bestetik jatorrizkoenak, eta azkenik ere, beharbada, zaharrenak. Hortakotz beharrezkoak dira euskaldunentzat, eta bereziki euskaltzaintzat beraz, holako mapak eta atlasak, nahiz bakoitzak holako berriak jadanik gutxi gora behera dakizkien.

1. Hasteko, ikusiko dugu nola Bizkaia beste probintziatarik banatzen den. Nire lehen txostenean hamabi hitz-mapa elgarrekin bildu nituen, eta hitz-mugak ala Bizkaiaren eta Gipuzkoaren arteko mugak ados zeuden, ala kilometro batzuek ekialdetik hari jarraitzen zitzaizkion —eta orduan "Bizkaia haundia", alemanieraz "Groß-Berlin"— bezala, deitzen nuen!

[I] Lehen multzoan sartzen dira: (151) erakusle batzuen erabilera: bizk. *(h)au gizon* [(hau)]/ gip. eta abar *(h)au*; (238) *bi* zenbakiaren posposizioa: bizk. *gizon bi* (*gizon bat bezala*) / gip. eta abar *bi gizon*; (271) *-gaz* atzizkia *-kin* orde soziatibotzat: bizk. *gizonagaz*, *-nakaz* / gip. eta abar *gizonarekin*, *gizonekin*; hiru ezaugarri gramatikalk horiek ikusi-eta, baditugu beste anitz bigarren mugari jarraikitzen zaizkionak, ala zeharka joaiten direnak: (219) bizk. *baltz*, beste euskalkietan *beltz*, eta modu beraz (246 bis) *nire* ta *nere* (edo *ene*), (75) *bedar* (*bear* B17-G20) eta *bel(h)ar*, (79) *ki(n)pula* ta *tipula*, aditz-morfologian (269) *eustan* eta *zidan* haren aldaerekin (*zautan*, *zeitan* eta ab.) azkenekotz izen-eremuan (7) *(ha)agin* eta *bortz*, (293) *gura* ta *nabi*, ta erderismotzat (40) *abade* ta *apaiz* / *apez*, hiruak bederen iturri beretik etorriak, baina lehenengoa gazteleraren bidetik, eta (247) *kaza* ta *ebiz* edo *ibizi*. Horra beraz, *nire* lehen lanean aipatu nituen adibideak; alta aldi hontan [I bis] beste hamar aipatuko ditut, gehienak bigarren mugari segitzen zaizkiolarik: fonetikan, (353) *asur* eta *bezur*, (395) *idar* eta *il(h)ar* (ikus *bedar-bear* eta *bel(h)ar* lehen sailean), (353) *suiñ* eta *subi*, (311) *eroan* eta *ereman* ere —itxuraren kontra erro beretik sortuak bait dira, Mitxelenak dionez—, izenen artean (279) *sama* (eta ab.) eta *lepo*, (400), *madari* edo *makatz* eta *udare*, (314) *jausi* ta *erori*, (381) *batu* ta *bildu*, azkenik erderismotzat (379) *pregunta* ta *galde*, ez dakigu zer pentsa hitz batez, (402) *iko* ta *piko* / *fiko*: bizkaierazko formak baditu elgarrekin *-k* latinezkoak bezala ta hasieran “zero” latinezko *F-* fonemaren orde, oso bakana dena, Mitxelenaren arabera berriz, ez baitu bakarrik *iru* latinezko *FILU* etimotik sorturik, orobat aipatzen.

Ikusi dugunaz, ohartzen gara badirela bizkaiera ta beste euskalkien artean anitz ezberdintasun, batak soinuaren eremuan, beste batzu forma ala joskerarenean, azkenak —eta gehienak noski— lexemenean. Ezberdintasun horiek nolakoak diren, aise epai daiteke: *pregunta* ta *abade* erderismo soilak diren bitartean, badirudi *(h)au gizon* *(h)au* delako esaera ere erdaratik etortzen dela, ezen sartaldeko Bizkaian beste esaera bat agertzen baita, *(h)au gizon*, erdiko esaera *(h)au gizon* *(h)au* sartaldeko erderismo ta ekialdeko esaeraren arteko gurutzamendua izanik. Ez dakigu *eustan* forma ala *zidan* zaharrena denetz, ala biak —dirudien bezala!— berdin jatorrizkoak diren. Azkenik, beste ezberdintasunak oro beharbada euskararen sortzetik han daude, hitz eta esaera guztiak egiazko euskarazkoak direnez gero: agian euskalkien historiak erakats diezagun egun batez argi ta garbi hitz eta usaia berak beti toki beretan erabili izan diren! Lehen ikuspegi hori bukatu aintzin, beste mapa bat aipatuko dugu —edo hobeki esateko bi mapa, elgarrekin doartzinak—: sartaldeko bazter gehienetan, (347-348) “bikote” baten deitzeko deplauki esaten dute *gizon eta andrea*, beste euskalkietan aldiz *senar eta emaztea*, ez balinbada *andrea*-ren orde Bizkaian *embrea* esaten (ikus gatzel. *hembra*!!!), eta biak Iparraldean, batzuetan, *espo* / *-puz* eta *espusa* (!).

[II] Beste ikuspegi bat hartuko dugu orain. Gure mapei so eginez, alabaina, ohartu ginen anitz hizkuntza-muga, aurrikustekoa zen bezala, mendi-mugari jarraikitzen zaizkiola, Baztango herriak Iparraldekoarekin eta muga horren inguruetako beste batzu bai Iparraldekoekin, Nafarroako hiru mendi-mintzaerak bezala —aezkerara, Zaraitzukoa ta erronkaria bereziki—, bai Hegoaldekoarekin ados zegozen denboran. Gure lehengo adibideak: (85) Hegoaldean *txarri* / *txerri*, Iparraldean *urde*, hala nola (246 bis) *nire* / *nere* ta *ene*, (192) *gaur* eta *egun*; modu berean, gure bigarren

adibideak: (368) *jai*o ta *sortu*, (394) *babarruna* (eta beste) ta *il(h)ar*, (380) *gorde* ta *ebatsi*, (397) *patata* ta *lur-sagar*, (374) *gerra* ta *gerla*, (363) *lengusu* ta *kusi*, (299) *giltzurri*n / *-rdin* eta *errain*, (313) *saltatu* (edo *saltoka*) ta *jauzi*, (76) *gari* ta *ogi*, (379) *bialdu* ta *igorri*; soinuaren eremuan (322) *negar* eta *nigar*, (315) *igari* ta *igeri*, maileguen artean (296) *estomago* (edo *urdail*) eta *estomalur-sagar*-frantsesezko “pomme-de-terre” hitzaren kalkoa dela, ta ez dakigu zer den *lengusu*, baina *lengusi* aldaerak pentsarazten digu hitzaren lehengo zatia *leben* balinbada, gaztelerazko *primo* hitzaren itzulpena, *-gusi* bigarren zatia kaskoinezko *kusi* (fr. “cousin”) delakoaren kalkoa dela (**nk-* > *-ng*, ohizko erregelaren arabera).

[III] Zuberoak, ekialdeko azken probintziak, erdiko auskalkiekin erakusten dituen ezberdintasunak ez dira Bizkaiaian atxematen ditugunak bezain garrantzitsuak. Hemen ez ditugu sei adibide baizik aipatuko, gure bi sailetarik ateratuak: Zubereran (332) *xabutu* edo (bospasei sartaldeko puntuekin) *iku*zi, beste lekuetan *garbitu*, (287) *iizku* ta beste euskalkietan *ipurdi* / *eperdi*, Zuberoan (284) *azpi* ta beste tokietan *izter*, (116) *ekhi* zaharra eta *iguzki* / *eguzki*, (335) *bera* edo *bera solo* ta *bakarrik*, eta azkenean (79) kaskoineratik (eta, bukaeran, frantsesetik, kaskoinerak *ceba* ohi bait dio) heldu *uñhu* (fr. “oignon”) eta beste lekuetan *tipula* edo *ki(n)pula*, jadanik esan dugun bezala.

[IV] Datorren sailak erakutsiko digu nola ekialdeko erdia ta sartaldekoka kontrajartzen diren; baina ez dugu hemen muga bat bakarrik, kasik bera hitz guztientzat, baina bai muga-bilduma edo -bilketa bat, Getaria ta Ataunetik Bera ta Oltzaraino. Aipa ditzakegu: (305) sartaldean *txitxa* ta ekialdean *pixa* —barka, otoi!—, hala nola (292) *azal* edo *narru* ta *larru*, (312) *korri* edo *ariñeketan* eta *laster*, (323) *diar*, *otsa* edo *sokorru* ta *ohiu*, (337) *ezer* edo *ezebe* ta *deus*, (321) *barrel parrel farre* ta *irri*, (377) *agindu* ta *manatu*, azkenean (367) *izango (da)* ta *izanen (da)* —modu beraz lehen sailean atxeman ginituen (239) *joango (da)* ta *joanen (da)*—, (230) *(h)il* ta *bilabete*, (175) *(h)irurogei* ta *(h)irueta*n *(h)ogei* / *-goi*, azkenik (144) *alkandora* ta *atorra*, biak arabieratik etorriak.

[V] Azken sail batean ipiniko ditugu erdiguneko bazterretan agertzen diren hitz bereziak, zaharrak edo berriak, bi aldetarikako mintzaerek hitz bera erabiltzen duten denboran: erdian beraz, esan nahi da Gipuzkoan eta Nafarroako parte batean, (316) *eseri* atxematen dugu, bizkaierak eta Iparraldeko euskalkiek, Nafarroakoek besteekin, *jarri* esaten dutelarik. Modu berean, erdigunean (302) *malko* ta bazterretan *negar* / *nigar*, (324) *aboa zabaldu* ta *aharrausi*, (336) *larrugorri* ta bilus edo *bulusi* (eta Zuberoan *pikarrai*!), (280) *petxo* erderismoa *bularr*-aren kontra. Sartaldean muga beretik, bainan ekialdean Lapurdi ere harturik, erdiko eremuek (18) *aditu* esaten ditu, bazterretako *entzun* zaharraren aintzinean.

2. Oraingoz behatu ditugun mapa sintetikoaren bidez, ikusi dugu nola hitz edo forma-mugak elgarrekin biltzen diren, “muga-multzoka” esan liteke. Multzo haiek bai Bizkaia beste probintzietarik, bai Iparraldea Hegoaldetik, bai Zuberoa beste probintzietarik, bai Ekialdea Sartaldeketik, eta azkenik Erdialdea bere inguruetatik edo bi aldetarik garbiki bereizten zituzten. Muga-multzo horiek eta haien banatzeko moduak erakusten eta erakasten digute badirela faktore edo indar batzu, bai politiko-historikoak ala etnolinguistikoak, lexemen banatze hori gidatzen edo bideratzen

dutenak. Eta bizkitartean egia da ere, dakigun eta jadanik esan dugun bezala, hitz bakoitzak bere historia berezia duela: gisa hortan aspaldiko hizkuntzalari aipatu batek idatzu zuen “hitzak, gizonak bezala, sortzen, bizitzen eta hiltzen dira”... Orain ikusiko dugu nola hitz edo forma askok beren muga bereziak dituzten, besteekin multzorik egin gabe.

[VI] (300) *Bixika* edo *puxika*-ren deitzeko, ohartzen gara badituztela euskalkiek beste lau hitz; Bizkaiak egiazki *puxika* esaten balin badu, Gipuzkoak eta sartaldeko Nafarroak *maskuria* usatzen duten, ta ekialdeko beste bazterretan hiru hitz erabiltzen dira, *pix(a)* “gernu” sustraitik eratorririk, *pixuntzi* Lapurdin eta Nafarroako beste lekuetan, *pixastre* Benafarroan, eta Zuberoan hitz beraren aldaera *pixastürü*. *Bixika* latinezko VESSICA hitzetik heldu da, ta beharbada *puxika* ere, dirudienez bederen.

[VII] (283) *Ukondo*-aren izendatzeko, erakusten digu mapa honek aipaturako forma leku gehienetan erabilia balin bada, Gipuzkoa ta sartaldeko Nafarroa hemen ere bereizten direla, *ukalondo* aldaerarekin, biak aintzinagoko **uka-ondo* formatik jinik. Baina hemen ere Zuberoa are hobeki banatzen da, beste hitz batekin, *besainko*, *beso*-tik eratorririk.

[VIII] Miresgarria da ikustea nola, Bizkaiko hego-erdia ta Iparraldea, ba sartaldeko herri batzuekin, (326) *txu* edo *ttu* onomatopeei atzekiak daudelarik, Nafarroa kasik osoak beste hitz bat *listu*, erabiltzen duen, eta Gipuzkoak Bizkaiko ipar-erdiarekin bi hitz hoik nahastu dituen, *txistu* esanez —kasu hontan, zorigaitzez, musikarik gabe...

[IX] Horra non, orain, Nafarroa bereizten den: lo egiten dugun altzariaren deitzeko, beste probintziek (387) *obe* zaharra, *oge*, *ofe* ta *obe* aldaerekin, erabiltzen dutelarik, Nafarroak *goatze* esaten du, hitz horren lehenagoko formak eiki *ohatze*, gero **ogatze* izanik... Aspaldi kartel pollit batek Frantzia herriko ohea —“Le lit français”— gorai patzen zuen bezala, egun batez beharbada, Aezkoatik Arakileraino, holako kartelek “Nafar goatzea” gorai patuko dute, beste lekuestako ohe arrunta baino mardoagoa dela esanik...

[X] Hiru partetan ere zatiturik dago Euskadi “zerbaiten bortxaz partitzeko”: (382) Iparralde ta Nafarroa *bautsi* hitz zaharraz baliatzen direlarik, Bizkai “haundiak” —Gipuzkoako bost herrirekin— *apurtu* hitza *apur* lexematik eratorri du, eta bien artean modu beraz Gipuzkoako erdiguneak *puskatu* esaten du!

[XI]-[XII]- [XIII]-[XIV] Kasik gisa berean zatitzen da euskal-eremua lau kasu berdinetan: (103) *arkakusoak* edo *-kakosoak* Gipuzkoaren aldean bizi dira, ekialdean *kukusoak*, baina Bizkaian, bati bezala berezirik, *ardiak* (!)... Erabilketa harrigarri horrek pentsa-arazten digu probintzia zoriontsu hartan ardiek ez luketela kukusorik... Erdiguneak, dena dela, bere bi auzoekin bakean egoteko, bi hitzak nahasturik abere xoragarri hori *arkakusoa* deitu du. (14) *Behatz*-arekin beste irudi bat badugu: hitz horrek niretzat oinetako erhiak deitzen dituelarik eskuetakoak beraz *erhiak* Iparraldeak ekialdeko Nafarroarekin izendatu ditu, ta Bizkaiak *atzamarrak*, beste probintzien beldurtzekoak. (366) *Morro*-en aldetik, itxura bera badugu sartaldeko Bizkaiak gaztelerari *kriadu* hitza mailegaturak, eta Iparraldeak ekialdeko Nafarroarekin latinari *mutil* (latinezko PUTILLUS hitzak “mutiko gaztea” deitzen du) —Zuberoa ekialde-erdiak badu beste hitz bar ere, *mixkandi*, arabieratik eratorririk noski;

hitz heien aldean, Bizkaian *otsein* hatxematen dugu ere, ta Iparraldean *sebi* zaharra (Urepelen eta Luzaiden da hori izen bakarra!) Azkenekotz, bi buruetako euskalkiek, erdigunaren zati batekin, (16) *oin* (zubereraz *huñ*) lehen bezala erabiltzen dute, Gipuzkoak eta haren auzo-eskualdeek *anka* esaten duten denboran, eta Lapurdik, Benafarroak ekialdeko Nafarroarekin *zango*, Bizkaiko iparraldeak *kadera* gaztelerari mailegutzen diolarik.

Familiako jende zaharrenen deitzeko, lau zatitan berriz bereizten da Euskal-herria: [XV] [XVI] Bizkaian esaten dira (355) *attitte* ta (356) *amama*, Gipuzkoan eta sartaldeko Nafarroan aldiz *aitona* ta *amona*, Lapurdin, Benafarroan eta ekialdeko Nafarroan *aitatxi* ta *amatxi*, azkenekotz Zuberoan *aitañi* ta *amañi*; badira noski beste forma batzu, ez baitute itxura orokorra aldatzen.

Geroko maparekin, problema berezi bat agertzen da: [XVII] iparreko Bizkaiaren atal batek (319) *sakatu* esaten balin badu, probintzia bereko beste eskualdeak eta Gipuzkoa osoa *bultzatu* aditzaz baliatzen dira, baina hitz horiek Euskadiren beste erdian oso ezezagunak daude: Nafarroa osoak *bulkatu* esaten du, Iparraldeak aldiz *pusatu*, lehenik aipatutako *bultzatu* hitzaren erroitik ere eratorria, ezen biak latinezko PULSARE aditz beretik atera dira, *bultzatu* zuzen, *pusatu* aldiz kaskoinezko *possar* aditzaren bidez.

Mapa bat oso interesgarria badugu gorputzeko beste parte batekin, [XVIII] (291) *azkazal*-arekin; Hegoaldeak bat ta ere ekialdean dagoen Iparraldean erdiak hitz hau erabiltzen dute, bi hitzez egina: bai *atz*, denbora zaharretan *behatza* deitzen zuena, eta *azal* edo *larru*: aldaera hoberenak bai *atz-azal* bai *azk-azal*, esan nahi da *atzeko azal*, diren denboran, horra non metatesi baten bidez sortu zen *atzazkal*, Bizkaiaren erdiak Gipuzkoaren herenarekin, eta Benafarroaren eta Nafarroaren bi herenek Zubero osoarekin erabiltzen dutena; Euskaldun gehienak, beraz, hitz batez baliatzen dira ez baitu ezer esan nahi! Dena dela, Lapurdi osoan ta ipar-Benafarroan beste hitz bat usatzen da, *behatz*, Euskadiren erdigunean eri osoa deitzen bait du, aintzinago ikusi dugun bezala.

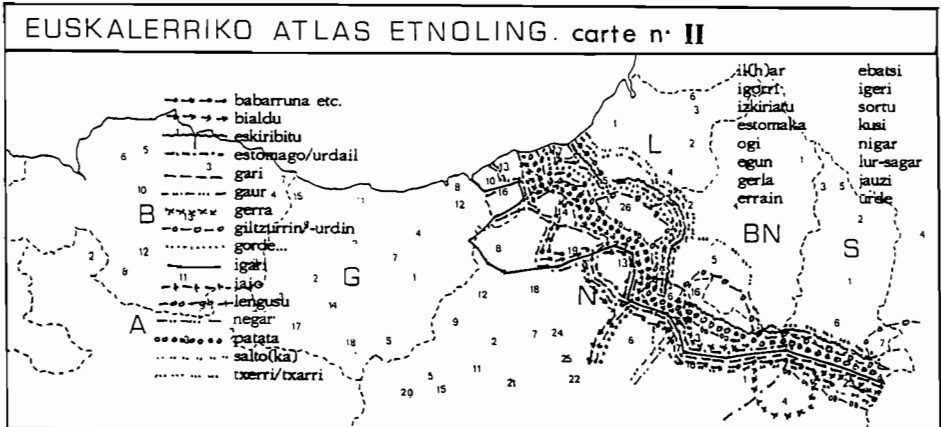
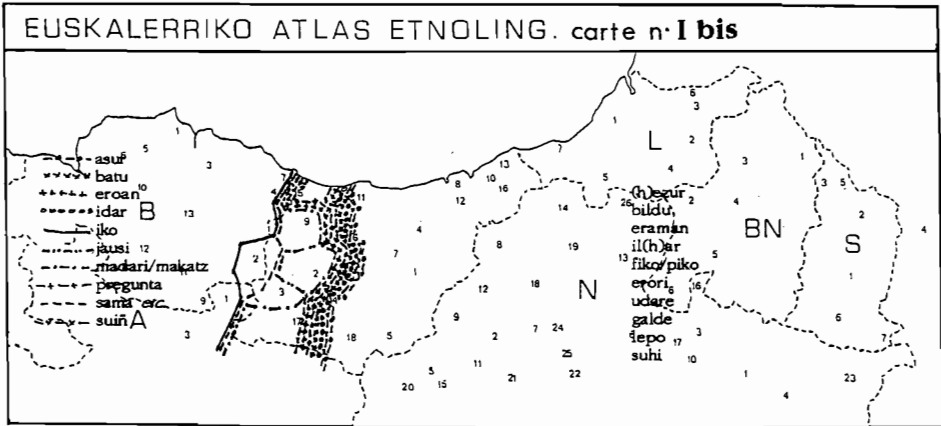
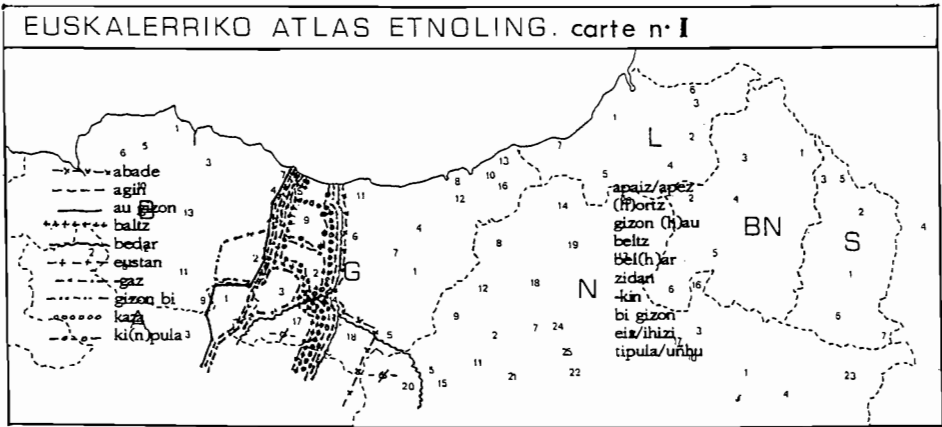
Bi kasu berdintsutan ikusten dugu nola jatorrizko hitzak eta erromanismoak elgarrekin guduka ari diren: [XIX] (341) *idatzi* bost puntutan bakarrik agertzen delarik —eta beste lekuetan *eskiribitu* Hegoaldean, *izkiriatu* edo, Zuberoan, *iz-ki(vi)bitü* aldiz Iparraldean; [XX] (342) *irakurri* (edo *irakurtu*) eskualde guztietan ezagutua da —egia esan noizik-behin, eta Zuberoan bakarrik eguneroko forma gisa— beste euskalkiek erdaratikako *legidu*, *leidu*, *letu* ta oroz gainetik *leitu* aldaerak erabiltzen dituztelarik.

Bi aditz-gaiekin ere amaituko ditugu gure adibideak; lehen mapak, [XXI] (310) *ekarri* aditzaren inguruan marraturik, hiru gauza erakusten dizkigu: bata, Hegoaldeko sei eremu ala tokitan forma tinko zaharra, *dakar*, oraino esaten dela *-ka* edo *-ki* atzizkiekin ala ez; bestea, *ekarri* orde *eragi* erabiltzen dela erronkarieta ta aezkeran; hirugarrena, azkenik hiru eremutan Bizkaitik Benafarroat partizipioak laguntzaileraren aintzinean bere amaierako *-i* galtzen duela: *ekar du*, *ekarri du* orde. Bigarren mapak, [XXII] (311), “Bizkai handian” *eroan* eta beste lekuetan *eraman* erabiltzen direla erakusten bait digu, alde batetik zalatzan uzten gaitu, ea egiazki aditz berarekin ari garenetz, hemen berean lehenago — Mitxelenari jarraikiz— adiarazi dugun

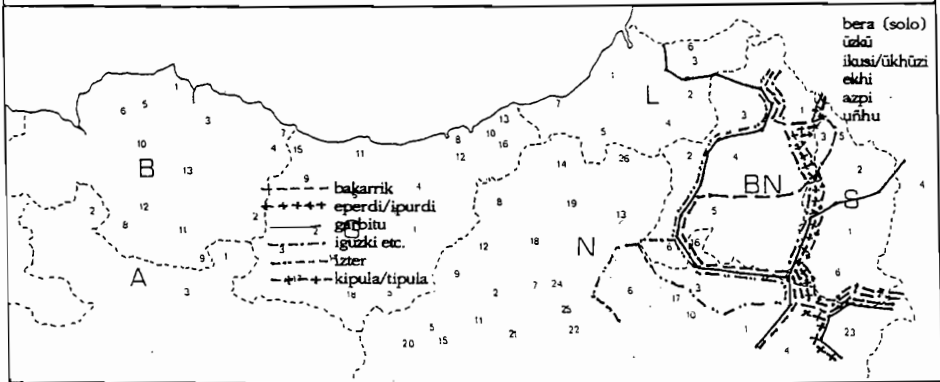
bezala: egia esan, erakasten ziguten gramatikek *eraman* aditza *eman*-aren faktitiboa dela, ta *eroan* aldiz *joan*-arena; bi ikuspuntuak nola konpon? Ezen badirudi gure mapa Mitxelenaren “aldekoa” dela, eta ekialdeko hiru eremutan *eraman* formen erdian *joan* eta haren aldaeren hatxematea gehiagoko froga bat liteke; bestalde, ez ditugu hegoaldean baizik, Bizkaian bereziki, bi aditzen forma tinkoak aurkitzen, baina *-ki* edo *-ka* atzizkiekilakoak *eraman* aditzaren eremuan bakarrik.

3. Nire mapa guztiak ikusiz, lanaren gaia ikusi duzue.* Holako txostenaren buruan, ez nezakeen nire iruzkinetan gehiago zehetasun eman: ez dut bereziki hitzen jatorri ta bilakatzeaz kasik ezer esan, hitz bakoitzak holako azalpen bereziak merezi bait ditu. Badugu han iturri bat oso joria, ta jadanik haren ur ugarietarik liburu lodi ta balios bat iruzkin egokiez bete liteke; nire gogoan da denbora guti barne liburu horren egitea, asti ta indar aski balin badut, lan handiagoei iguriki gabe: euskal-dialektologiari zor diogu.

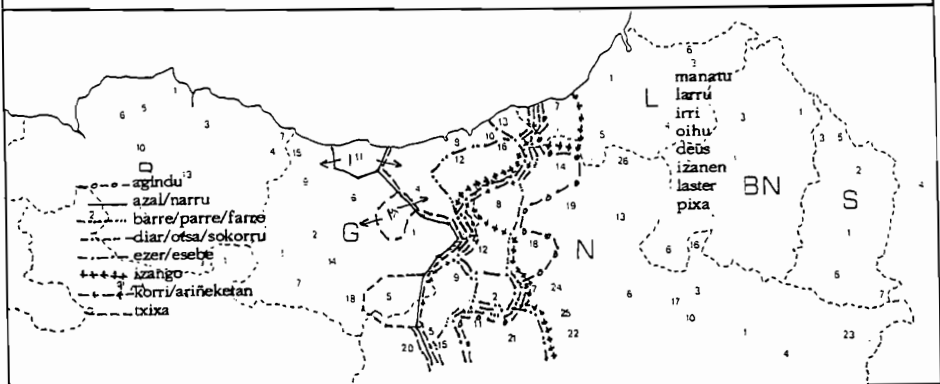
(*) Gure mapetan, guhauk marraztu bait ditugu, ohartu gara hitz- edo forma-mugak ez direla beti ongi agertzen, edo kasu anitzetan ez direla elgarretatik ongi bereizten, gune mehe ber batean bildurik direlaketz: barka diezadala irakurleak! Geroko lanetan egiazko marrazkilari batek egingo du lana.

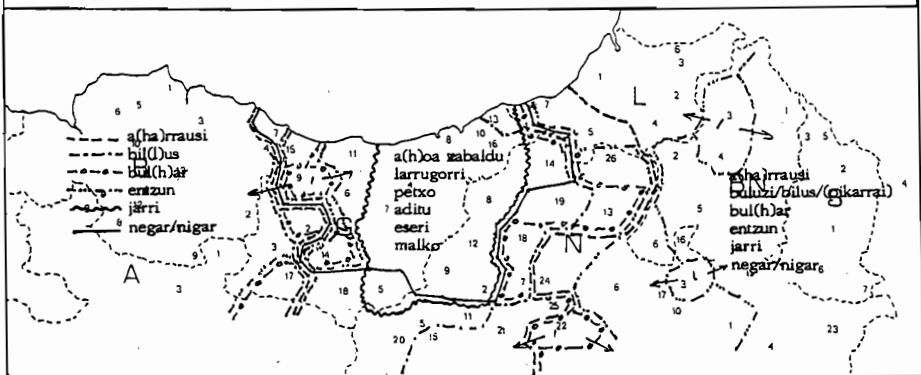
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° III

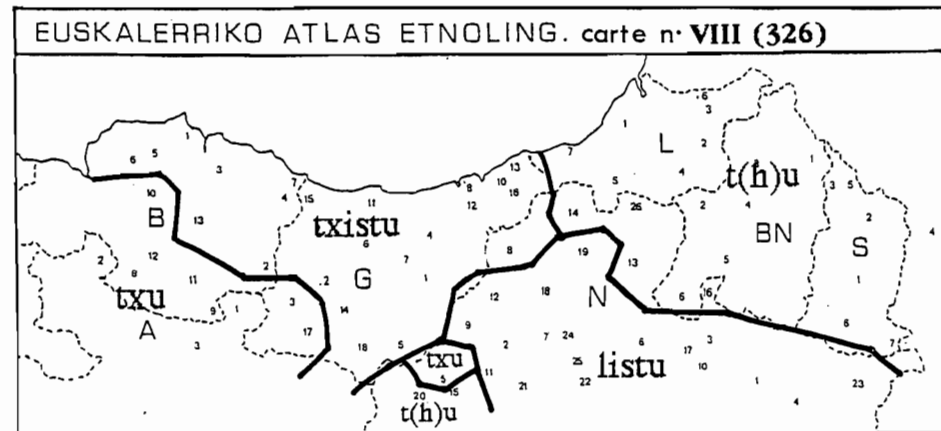
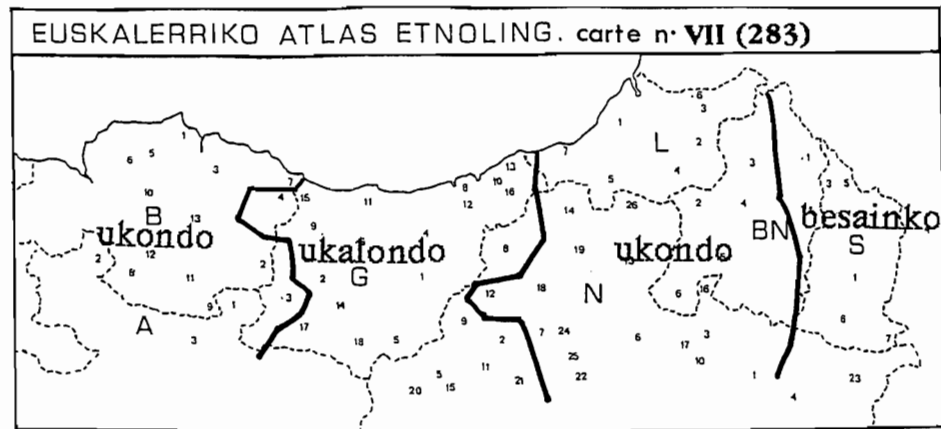
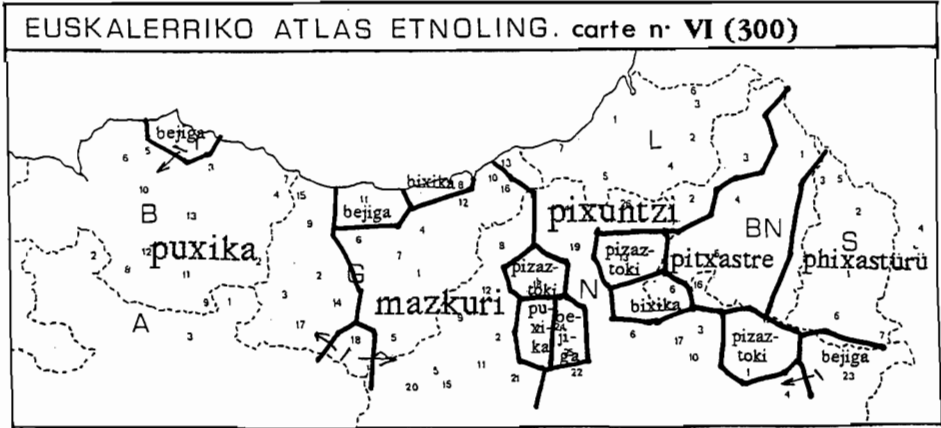

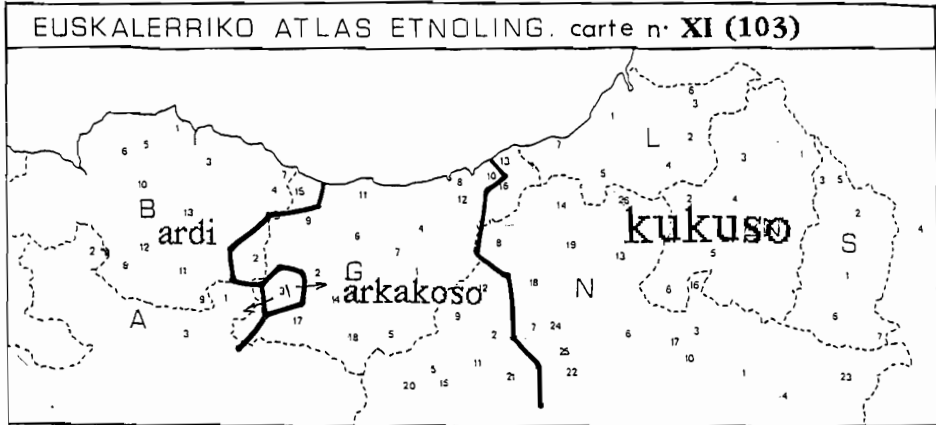
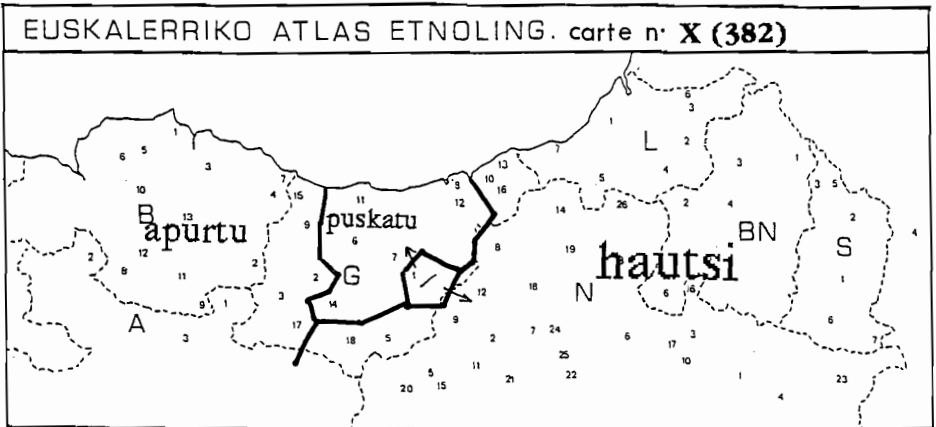
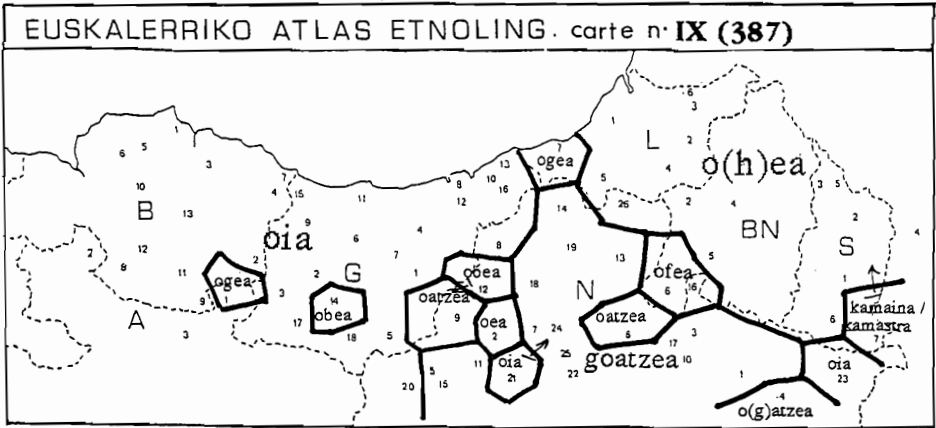
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° IV

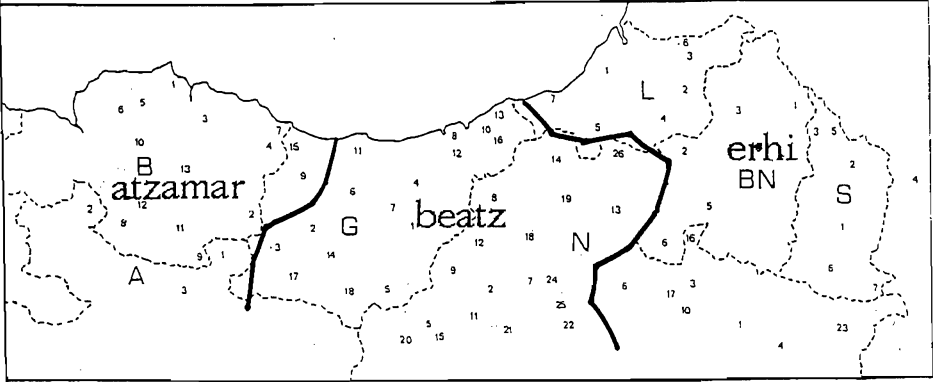
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° V

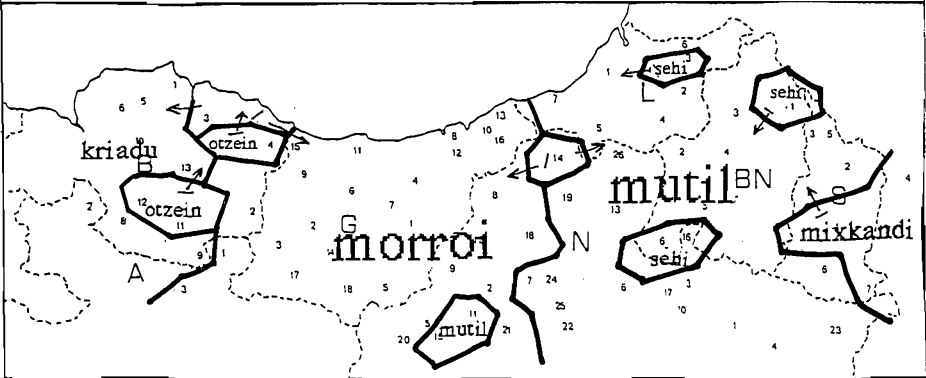

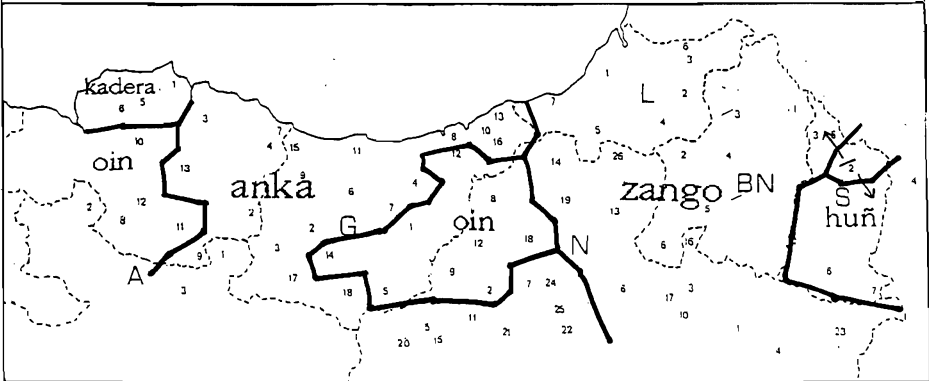
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XII (14)

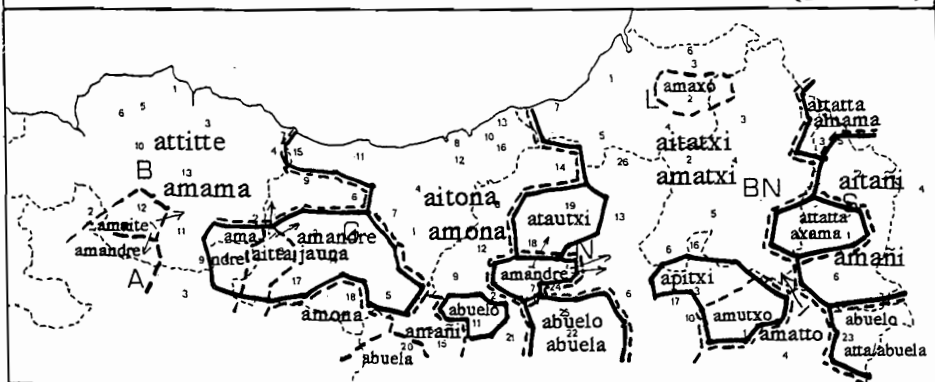
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XIII (366)

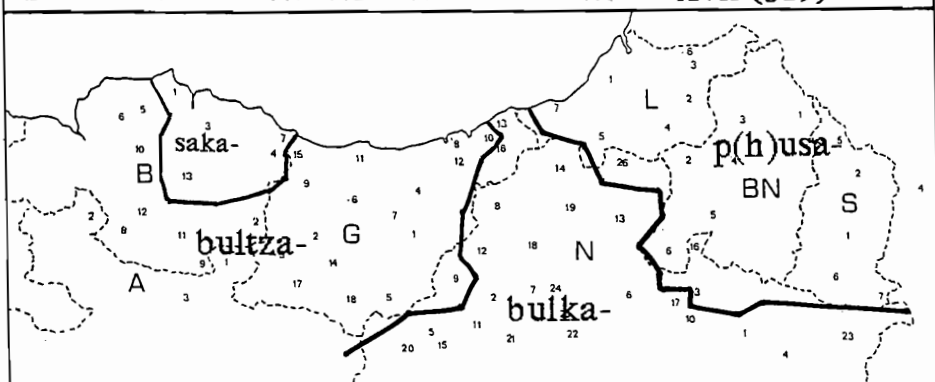
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XIV (16)

EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XV-XVI (355-356)

EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XVII (319)

EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XVIII (291)

